

The Study of the Status of Medicine Schools in Ancient Iran (Based on Sina Medical School of Iran: Hegmatane / Ekbatan School)

Azar Sarmadijou¹; Mohammad Ali Roshaninezhad²; Vidda Nadaf³

Type of Article: Research

Pp: 147-170

Received: 2023/06/21; Accepted: 2023/09/01

[doi:https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.147](https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.147)

Abstract

Medicine is a science by which one can gain knowledge about the qualities of the human body. The exact equivalent of the word Medicine is physic, but in order to be understood at the global level, the equivalent of Medicine is used for it. Three groups of therapists are mentioned in the Avesta Zoroastrian Bible, surgeon, herbalist and psychotherapist. In the Avesta, θarita of the Sam family is the first physician, and Ahura Mazda gives him a jeweled knife to perform surgery. There is information about the medical condition during the Achaemenid and Parthian eras through the writings of Greeks historians, and these is good information left from Sassanid era medicine. In the research, an important part of contribution of ancient Iranians in the expansion and improvement of medical knowledge and treatment methods in ancient Iran is discussed. The questions of this essay are, where did the origin of medicine in Iran come from? Has medicine in ancient Iran been affected by religious teachings? And what was the relationship between culture and medicine in ancient Iran? The hypotheses of the article are as follows: medicine in ancient Iran was influenced by ancient civilizations such as Greece. Medicine in this period was influenced by Zoroastrian religion and in later periods by Islam. This research was done with descriptive and analytical method. Until the new discoveries of archaeologists in Mesopotamia and Nile and Indus valleys and the Iranian plateau, they were mostly of the opinion that scientific ideas originated from Greek scholars and philosophers, but historical evidence shows that with the emergence of Zoroaster, Iranians started a new era of scientific creativity and the most obvious sample of that is the establishment of the Hegmatane school or Ekbatan.

Keywords: Medicine, Ancient Iran, Treatment, Hygiene, Greece.

1. Ph.D. in Ancient Languages, Researcher in Iranology Foundation, Hamadan Branch, Hamadan, Iran (Corresponding Author). **Email:** azarsarmadiy@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Ancient Culture and Languages, Faculty of Humanities, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran

3. Assistant Professor, Department of Ancient Culture and Languages, Faculty of Humanities, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran

Citations: Sarmadijou, A.; Roshaninezhad, M. A. & Naddaf, V., (2024). "The Study of the Status of Medicine Schools in Ancient Iran (Based on Sina Medical School of Iran: Hegmatane / Ekbatan School)". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(27): 147-170. doi:<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.147>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-875-en.html>

Motalat-e Bastanshenasi-e Parsch

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT).

Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons.

© The Author(s)

Introduction

The word “medicine” comes from Middle Persian. (Bizišk Nyberg, 1997), The assumed form of this word was in ancient Iran, which later became a physic. As for when Iranian medicine began, historians and orientalisists believe that in ancient Iranian stories, the beginning and introduction of medicine was attributed to Jamshid, a mythical king, and He was the first person who taught people how to use medicine. Jamshid wanted to create a land for the people where no one would be hungry, thirsty, old or sick and to avoid death. After the Aryan tribes entered the land of Iran, they inherited the advanced medicine of Egypt and Babylon, which had entered Iran through the Assyrians, and with this experience, they became the owners of a special school called “Moghan”. In the Avesta, the Zoroastrian Bible, three types of doctors are recognized; the one who heals with a knife (surgeon), the other one who treats with healing herbs (the herbalist) and the third one who heals with the divine word (Mobad). The most obvious aspect of the Avesta tradition in medicine is in the field of environmental health and disease prevention. Most of these customs and teachings included the principles that are the basis of today’s disinfection and prevention methods. Body, clothes, house and environment, water, wind, fire and soil and what is available to should be away from any pollution.

Iranian medicine in different historical periods

The medical history of Iran is limited to three periods due to the lack of written sources.

- The first period: from the Avesta and pre-Avesta era to the golden age of the Medes and Achaemenids and until the rise of the Sassanids. Unfortunately, apart from short references in the Avesta and its continuation in some Pahlavi books and limited references in Greek sources, there are no other references from this long period; The most important scientific events of this era are the establishment of universities during the Median and Achaemenid kingdoms, which unfortunately, apart from scattered writings, there is no documented scientific evidence of scientific specializations and how to teach in these universities.

The second period: It is the Sassanid era, fortunately, the works left from this period are not complete, but they sufficiently represent the medical knowledge of Iranians. The establishment of Jundishapur Hospital is one of the important events in the medical history of Iran, and especially the “Anoushirvan” period, which historian’s call this period “Scientific and Literary Revolution of Ancient Iran”, many authors and researchers have praised in their books show the genius of Iranians in this period.

Jundishapur played an important role in the history of Iranian medicine; It is said that the initial establishment of this city dates back to the time before the arrival of the Aryans and was later rebuilt by Shapur. His primary goal of this renovation was to create a place to settle Roman and Greek captives and use their expertise.

The third period: It is the Islamic period when many scientists emerged from Iran, and without a doubt, the Iran of the Islamic period cannot be compared to any other

period. In this period, with the disappearance of class differences and the possibility of education for different strata of society, as well as the developments that appeared in calligraphy, Iranians surpassed the whole world in various scientific fields. During this period, great Iranian scientists such as Ibn Sina and Razi created a great revolution in medical knowledge with their genius, which has aroused the wonder and admiration of the world to this day, and the human society has been influenced and borrowed from Iranian knowledge.

Hegmatane Medical School / Ekbatan

The first cultural institution that was established in the Mede era in the Hegmetane throne was Maghan Madhe Seminary, or as it is called today, the Iranian Academy of Sciences in ancient times. It was one of the great Maghans of ancient Iran in the Mede era, "Sina" was one of the most prominent Zoroasters. ; ``Sina'', the son of Ahom Setut, came from Khwarazm or Sogd along with a number of Zoroastrian converts in the direction of Hegmatana in the early 6th century BC during the time of Ho and Kashtra to spread the religion to the kings of the Medes. Sinai is considered one of the ancient Iranian spiritual magnates and the head of Iran's medical lineage. The Greek school of Hippocratic medicine has greatly benefited from the Sinai School of medicine in Iran. The members of Hamadan Sinai Academy were hundreds of Sinai graduates who were always engaged in studying and researching there. The Greeks called it the school of the Ekbatan century. "Plutarch mentioned Akbatan as the spiritual center of ancient Iran and the residence of Mughan. He entered the school and personally observed It has been said that fields such as wisdom, astronomy, medicine and geography were taught there.

Conclusion

Until the dark curtains of ancient history were removed and the new discoveries of archaeologists in the ancient Mesopotamian plain, the Nile-Sand valleys and the Iranian plateau, most of them believed that scientific ideas originated from Greek sages and philosophers. Historical evidence shows that with the emergence of Zoroaster, Iranians displayed a new round of their scientific creativity, and in this regard, the most specific example is the establishment of the Hegmatane school or Akbatan; The university that housed a collection of scientists of that time is called Hegmatan, which means the center of scientists, and there was an association with the membership of 100 scientists. The indisputable value of a university with that size at the end of the 8th century BC is a clear sign of scientific progress and the influence of Iranians on the knowledge of mankind. In the Avesta, as the root of all diseases is from the devil, Ahura Mazda is introduced as a god who is the source of all It is knowledge and it transmits its knowledge to the faithful and chosen people with grace. There is no doubt that the prophets played an essential role in the development of human societies with their divine knowledge. Medical knowledge

is one of the characteristics of most prophets, Zoroaster is also one of these prophets. Zoroastrian teachings, unlike the ancient religions that consider the heart as the organ of thinking, recognizes the mind as the organ of thinking, the poems of the Gathas above all reveal the wisdom of Zoroaster in guiding the society to knowledge and truth and achieving spiritual perfection in the Gathas to acquire knowledge. And knowledge and its dissemination are emphasized and in general, man is called to rationalism.

The above material shows that the ancient Iranians were the source and origin of the greatest service to human sciences and knowledge with their belief in human ethics and virtues and with good thinking, uprightness of speech and uprightness of action. Although the occurrence of wars and the invasion of foreign nations to this land, including the extinction of the Achaemenid dynasty by Alexander the Great and then the Seleucid dynasty by the Greeks in Iran, destroyed the cultural prosperity of Iran compared to the past era, and educational places were destroyed and books and scientific documents were destroyed. It was lost and destroyed and created many shortcomings, but in the end it has not been able to prevent the message of genius and knowledge of ancient Iranians from reaching the future generations. Also, the inseparable connection between medicine and religious teachings during the Sassanid era caused the commitment of doctors of that period to ethics and spirituality, and made them a worthy model for other sections of the society, as the religion of men. The progress of Sasanian medical science was such that patients from other nations were brought to Sasanian medical centers and were treated; so the hypothesis of the relationship between religion and medicine in ancient Iran is confirmed.

Acknowledgment

The authors would like to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal who added constructive suggestions to the text of the article.

Observation Contribution

The idea and writing of the main part of the article was with the first author (50%), and the second and third authors each participated in the supplementary parts of the article with a share of 25%.

Conflict of interest

The authors declare that there is no conflict of interest while observing the publishing ethics in referencing.

بررسی جایگاه مکاتب طب در ایران باستان (مبتنی بر مکتب پزشکی سینیایی ایران: مکتب هگمتانه / اکباتان)

آذر سرمادی جو^۱؛ محمدعلی روشنی نژاد^۲؛ ویدا نداف^۳

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۷۰ - ۱۴۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۳۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۰

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.147>

چکیده

طب دانشی است که به وسیله آن می‌توان بر کیفیات تن آدمی آگاهی یافت. معادل دقیق طب کلمه فیزیک است، ولی برای این‌که در سطح جهانی قابل درک باشد معادل «پزشکی» برای آن به کار رفته است. پزشکی با حالات مختلف بدن، سروکار دارد و بدین ترتیب شاخه‌ای از طبیعیات است. در کتاب مقدس زرتشتیان، اوستا از سه گروه درمانگری نام برده شده است: «کارد پزشکی (جراح)» (Av: karato- Baēšaza)، «گیاه‌پزشکی» (Av: urvarō- Baēšaza) و «مانسر پزشکی» (روان درمانگر، روان درمانی) (Av: maθrō- Baēšaza). در این کتاب، «ثریته» از خاندان «سام» (Av: Sāma) نخستین پزشک است و «هورامزدا کاردی» مرصع به او عنایت می‌کند تا با آن کارد عمل جراحی انجام دهد. از وضعیت پزشکی در دوران هخامنشیان و اشکانیان به واسطه نوشته‌های مورخان یونانی آگاهی‌هایی در دست است و از پزشکی دوره ساسانیان اطلاعات خوبی باقی مانده است. در این پژوهش به بخش مهمی از سهم ایرانیان باستان در گسترش و ارتقاء دانش بشری، یعنی به پزشکی و روش‌های بهداشتی و درمانی در ایران باستان پرداخته می‌شود. پرسش‌های برخاسته از این جستار چنین است که: سرمنشأ طب در ایران باستان از کجا بوده است؟ آیا طب در ایران باستان متأثر از تعلیمات دینی بوده؟ و رابطه فرهنگ و مداوا در ایران باستان به چه شکل و صورتی بوده است؟ فرضیات این پژوهش چنین خواهد بود که طب در ایران باستان متأثر از تمدن‌های باستانی نظیر یونان بوده است. طب در این دوران متأثر از دین زرتشتی و در ادوار بعد متأثر از اسلام بوده است و نحوه مداوا در هر جامعه متأثر از فرهنگ آن جامعه است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی انجام گرفته است. تا پیش از کنار رفتن پرده‌های تاریک تاریخ ایران باستان و اکتشافات جدید باستان‌شناسان در کهن جلگه بین‌النهرین و دره‌های نیل و سند و فلات ایران، اکثراً بر آن بودند که اندیشه‌های علمی از حکما و فلاسفه یونان سرچشمه گرفته، اما شواهد تاریخی نشان می‌دهد که با ظهور زرتشت ایرانیان، دور تازه‌ای از خلاقیت علمی خود را به نمایش گذاشتند و در این رابطه، مشخص‌ترین نمونه آن تأسیس «مکتب هگمتانه یا اکباتان» است. **کلیدواژگان:** طب، ایران باستان، درمان، بهداشت، یونان.

I. دکتری زبان‌های باستان، پژوهشگر بنیاد ایران‌شناسی شعبه استان همدان، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: azarsarmadiy@gmail.com

II. استادیار گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، دانشکده علوم انسانی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

III. استادیار گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، دانشکده علوم انسانی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

ارجاع به مقاله: سرمادی جو، آذر؛ روشنی نژاد، محمدعلی؛ و نداف، ویدا، (۱۴۰۳). «بررسی جایگاه مکاتب طب در ایران باستان (مبتنی بر مکتب پزشکی سینیایی ایران: مکتب هگمتانه / اکباتان)». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۲۷): ۱۴۷-۱۷۰. doi: <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.8.27.147>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-875-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
نویسنده تحت مجوز Creative Commons
Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله
چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط
براین که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه
مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

واژه «پزشک»، صورتی از فارسی میانه (bizisk Nyberg, 1997: 4) است. صورت مفروض این واژه در ایران باستان «ka-bizsaz» بوده که بعد ها به صورت پزشک درآمده (اخوینی بخاری، ۱۳۷۱: ۱۷). از این که طب ایرانی از چه روزگاری آغاز شده، مورخین و خاورشناسان بر این باورند که در داستان‌های کهن ایرانی، آغاز و معرفی طب را «جمشید»، پادشاه اساطیری نسبت داده‌اند و او اولین کسی بوده که استفاده از دارو را به مردم یاد داده است. او (جمشید) قصد داشت برای مردم، سرزمینی بیافریند که کسی در آن گرسنه، تشنه، پیر و بیمار نشود و آنان را از مرگ دوری جویند. اقوام «آریایی» پس از پای‌گذازدن به سرزمین ایران، پزشکی پیشرفته مصر و بابل را از طریق آشوریان به ایران راه‌یافته بودند، به میراث بردند و با کسب این تجربه صاحب مکتب خاصی به نام «مغان» شدند. در اوستاکتاب مقدس زردشتیان سه نوع طبیب تشخیص داده شده است؛ آن که با کارد به‌بود می‌بخشد (جراح). دیگر آن که با گیاهان درمان بخش مداوا می‌کند (طبیب)، و سوم آن که با کلام الهی شفا می‌بخشد (موبد)، (روستایی، ۱۳۸۲: ۱۳). بارزترین جنبه سنت اوستایی در پزشکی در زمینه بهداشت محیط و پیشگیری از بیماری جلوه می‌کند. بیشتر این آداب و تعلیمات متضمن اصولی بود که پایه و اساس روش‌های ضد عفونی و پیشگیری امروزی هستند. تن، جامه، خانه و محیط زیست (آب، باد، آتش و خاک) و آن چه در اختیار به دینان قرار دارد باید از هرگونه آلودگی به دور باشد (زرشناس، ۱۳۸۸: ۸). در این باره که پزشکی برای نخستین بار در کدام نقطه جهان پدید آمده، سخنی به قطعیت نمی‌توان راند. برخی بر این باورند که علم پزشکی با پیدایش بشر به وجود آمد. برخی دیگر به پیروی از «بقراط» و «جالینوس» بر این نظرند که این علم، مخلوطی از الهام و اختیار بشری است و مستقیم از جانب خدا به اصول علم پزشکی آگاهی یافتند (الگود، ۱۳۵۲: ۱۶). «شمن‌ها» از قبایل اولیه بودند که اقدام به درمان بیماری‌ها کردند. شمن باوری کهن‌ترین سنت انسان برای درمان و پزشکی بوده است. شمنیسم یا جادو درمانگری حوزه‌ای وسیع از جهان را دربر می‌گیرد، مانند موسیقی نواحی جنوب ایران سرشار از نواهایی است که مستقیم و غیرمستقیم به این نوع درمانگری مرتبط است. به نظر عده‌ای، کهن‌ترین سند خطی و نوشته به دست آمده درباره پزشکی، خشت‌ها و لوحه‌هایی سفالی است که در «شهر ابراهیم» و «شهر کلدانی» «اور» در بین‌النهرین، پس از جنگ جهانی اول کشف شدند (فتنرمر، ۱۳۶۶: ۸). در نگرش آریاییان عموماً علل بیماری‌ها، از خشم خدایان و بیماری یک نوع بلای نازل از آسمان بوده و بیماری‌های روانی را عموماً نفوذ و حلول ارواح خبیثه شیاطین در انسان می‌دانستند (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۳۱۴). از وضع پزشکی ایران در دوران هخامنشی و اشکانیان آگاهی اندکی در دست است. در این دوره، برخی آثار یونانی به زبان‌های ایرانی ترجمه شده و شاید بتوان این دوره را مهم‌ترین زمان آشنایی ایرانیان با کتاب‌های پزشکی یونانی دانست. درباره پزشکی در دوره ساسانیان اطلاعات خوبی باقی مانده است. به طور کلی اصول پزشکی و درمان در دوره ساسانیان بیشتر مبتنی بر سنت اوستایی بوده، اما نفوذ طب یونانی در آن کاملاً مشهود است. بنابر روایت مؤلفان و مورخان ایرانی و خارجی، شاهنشاهی ساسانی علاقه فراوانی به ترویج فرهنگ و علوم مختلف مخصوصاً پزشکی و فلسفه داشتند (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۳۳۳). «گندی شاپور» (جندی شاپور) نقش مهمی در تاریخ طب ایران داشته است تا پیش از ظهور اسلام، اعراب اطلاعاتی از علوم تجربی و طب در اختیار نداشتند و بیشتر معلومات آنان جز شرح‌هایی از تألیفات «ارسطو» نبود. در دوران اولیه ظهور اسلام، مسلمانان در میان علوم طبیعی به علم طب بیش از دیگر علوم اهمیت می‌دادند و به همین مناسبت هنگامی که مسلمین بر بخش‌های غربی آسیا و شمال آفریقا تسلط یافتند مراکز علمی ایران و رم را به همان شکل دست‌نخورده نگاه داشتند و متعاقباً گندی شاپور به مرکز علمی حکومت اسلامی تبدیل شد. در دوران حکومت اسلامی کتب زیادی از این مرکز منتشر شد که حاصل تفکرات اندیشمندان مسلمان ایرانی بود و چنان دارای اهمیت بود که بارها در اروپا به چاپ رسید. انتشار این کتب در اروپا بر علم پزشکی تمدن مغرب زمین تأثیر شگرفی داشت (ولایتی، ۱۳۸۷: ۴۵).

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش‌های برخاسته از این جستار چنین است که: سرمنشأ طب در ایران باستان از کجا بوده است؟ آیا طب در ایران باستان متأثر از تعلیمات دینی بوده؟ و رابطه فرهنگ و مداوا در ایران باستان به چه شکل و صورتی بوده است؟ فرضیات این پژوهش چنین خواهد بود که طب در ایران باستان متأثر از تمدن‌های باستانی نظیر یونان بوده است. طب در این دوران متأثر از دین زردشتی و در ادوار بعد متأثر از اسلام بوده است و نحوه مداوا در هر جامعه متأثر از فرهنگ آن جامعه است.

روش پژوهش: روش پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی می‌باشد و مطالب از منابعی چون: مقالات علمی، کتب تاریخی و سایت‌های معتبر به صورت داده‌های خام استخراج شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها توصیف ماهیت داده‌های جمع‌آوری شده و نوع تجزیه و تحلیل آماری مورد نیاز روش این پژوهش، توصیفی است و داده‌های خام آن به لحاظ اعتبار علمی به صورت تقدم و تأخر مورد تحلیل محتوایی قرار می‌گیرد؛ در توصیف ماهیت داده‌ها پژوهشگر می‌کوشد از طریق مطالعه و توصیف طب (پزشکی) راه‌گشای شناخت جامعه و نوع تفکر افراد و در سطحی وسیع‌تر شناخت مبادلات و ارتباطات فرهنگی و تشابهات و تفاوت‌های موجود در میان نظام‌های طبی گوناگون باشد؛ بدین ترتیب با تنظیم پزشکی در ایران باستان مورد بررسی و کاوش قرار می‌دهد و داده‌ها را طبقه‌بندی می‌کند. حصول اطمینان از روایی و پایایی داده‌ها منوط به استفاده از منابع معتبر علمی کتابخانه‌ای، مقالات و سایت‌های معتبر علمی تا داده‌ها قابل قبول و قابل استفاده باشند.

پیشینه پژوهش

در حوزه تاریخ پزشکی ایران به صورت خاص می‌توان از «سیریل لوید الگود» (۱۳۵۲) یاد کرد او اگرچه برخلاف جریان آکادمیک تاریخ پزشکی غربی به ایران توجه خاص نشان داد و از نسخه‌های پزشکی فارسی استفاده کرد، اما خطوط کلی آثارش تداعی‌کننده آثار «اولمان» (۱۳۵۴) و دیگر هم‌تایان اوست. الگود همانند اولمان روش‌شناسی متن محور داشت و پزشکی از نگاه او صرفاً به سنت‌های علمی مکتوب اطلاق می‌شد؛ در مجموع می‌توان گفت، الگود هم در سلوک نسل قدیمی مورخان تاریخ پزشکی قرار می‌گیرد که از آن‌ها نام برده شد (الگود، ۱۳۵۶). این کتاب تاریخ پزشکی ایران (۱۳۵۲) می‌باشد که مؤلف آن دکتر سیریل لوید الگود، طبیب سابق سفارت انگلیس است، دکتر الگود نزدیک به ۱۰ سال در ایران به طبابت سفارت انگلیس و افزون بر این به درمان بیماران این سرزمین می‌پرداخت. این کتاب در ۲۰ فصل نگاشته شده که دو فصل اول آن مربوط به قبل از اسلام و ۱۸ فصل به طب ایران پس از اسلام اختصاص داده شده و ادوار مختلف طب اسلامی با دقت نگاشته شده و به‌ویژه در فصل هفتم که فقط درباره دو پزشک نامدار ایرانی، یعنی «ابن سینا» و «رازی» بسیار مشروح اداء مطلب کرده است.

کتاب پزشکی در ایران باستان تألیف «پرویز اذکایی» (۱۳۹۱) است؛ در این کتاب که در حکم تاریخ کامل پزشکی ایران باستان حتی اسامی باشد، «فهرست» توصیفی بیش از ۷۰ اثر پزشکی متداول در آن اعصار را طی هفت بهر نشان داده‌اند، که تاکنون سه یا چهار اثر را نمی‌توانستند ذکر کنند. مؤلف با دقت زائدالوصفی منابع و متون اصیل مربوطه را مورد کنکاش و تفحص کامل قرار داده‌اند و اصالت مکتب طب سنتی ایران و ریشه‌های آن در دوران قبل از اسلام و تعامل آن با تمدن‌ها و فرهنگ‌های دیگر را تبیین نموده‌اند.

«حمید کاویانی‌پور» و «آذر آهنچی» (۱۳۸۹) مقاله‌ای را با عنوان «آزمون پزشک و امتیازات پزشکان در ایران پیش از اسلام» تدوین کرده‌اند که در آن از شرایط پزشک برای احراز مقام درمانگری سخن رانده‌اند؛ هم‌چنین این مطلب را عنوان کرده‌اند که آزمون پزشکان در ایران باستان تنها به منظور آغاز کار درمانگری ایشان، نبود بلکه کار درمانگری دارای سلسله‌مراتبی بوده است که در این سلسله‌مراتب، شرایط صعود پزشکی به مرتبه‌ای بالاتر و دریافت مجوز تخصصی‌تر در پزشکی

موردنظر آزمون دیگر باره‌ای بود که در این آزمون آن پزشکی که در امتحان سربلند از آزمون نبود، اگر در مرتبه‌ای پایین تر بود / برای گزیدنش به پایگان بالاتر دیگر شایسته آزمون نخواهد بود (قانون نامه حمورابی، ۱۳۷۶: ۹۹؛ ارجاع کاویانی پور و آهنچی، ۱۳۸۹).

مقدمه‌ای بر تاریخ پزشکی اسلام و ایران را «علی اکبر ولایتی» (۱۳۸۷) به قلم تحریر در آورده است؛ وی که «مدیر گروه تاریخ پزشکی مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی و رئیس کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران شورای عالی انقلاب فرهنگی» است در این کتاب از نقش گندی شاپور در تاریخ طب ایران سخن گفته است؛ ایشان در ادامه بیان داشته که در دوران حکومت اسلامی کتاب‌های بسیاری از این مرکز منتشر گردید که حاصل تفکرات اندیشمندان مسلمان ایرانی بود. این کتب چنان دارای اهمیت گردید که بعدها بارها در اروپا به چاپ رسید و انتشار این کتب در اروپا بر علم پزشکی و تمدن مغرب زمین تأثیر شگرفی گذاشت.

تاریخ پزشکی ایران قبل و بعد از ظهور دین مبین اسلام که توسط «محمود نجم آبادی» در سه جلد آن بارها به زیور، چاپ آراسته (۱۳۴۱) است؛ نکته تأمل برانگیز درمورد اطبا این نکته بوده است که به علم از نظر شرافت معتقد بودند، بدین معنی که طبابت را از دید طبابت دوست داشتند و ذات پزشکی را قرین با نجات بخشی انسان‌ها پزشکی به روایت کتاب سوم دینکرد [مجموعه پژوهش‌های ایران باستان] عنوان کتابی است از «نرجس بانو صبوری» (۱۳۹۰) که توسط انتشارات «مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی» به چاپ رسیده است. موضوع اصلی این کتاب «پزشکی ایرانی» است. مقاله «پزشکی در ایران باستان» را «زهره زرناس» به چاپ رسانده است؛ وی در این مقاله از وضعیت پزشکی در دوران هخامنشیان و اشکانیان و نیز فنون آن در دوران باستان سخن به میان آورده است.

وجه تسمیه پزشکی در ایران باستان

همان‌طورکه در سطور پیشین اشاره شد، واژه پزشک صورتی از واژه فارسی میانه «bizišk» (Nyberg, 1974) است؛ صورت مفروض این واژه در ایران باستان «bisaz ka» بوده است که بعدها با قلب دو واج ۵ و ۲ و تحول واج «b» به «p» به صورت پزشک درآمده است.

در برخی متنهای فارسی دری صورت‌های دیگری از این واژه دیده می‌شود؛ برای نمونه، واژه «بجشک» در کتاب حدود العالم (مؤلف) ناشناس (۱۳۶۲: ۱۴۲) و یا واژه «بجشکی» در کتاب هدایه المتعلمین (اخوینی بخاری، ۱۳۷۱: ۱۷) در وندیداد یکی از بخش‌های پنجگانه کتاب اوستا که حاوی مقررات و قوانین حقوقی و قضایی دین زردشتی است، از اقسام پزشکان، انواع بیماری‌ها شرایط اشتغال پزشکان و دستمزد آنان برحسب مقام و موقعیت بیماران سخن رفته است.

پزشکی ایران در ادوار مختلف تاریخی

تاریخ پزشکی ایران به علت عدم منابع مکتوب به سه دوره محدود شده است.

- **دوره اول:** از عصر اوستا و پیش اوستایی تا دوران طلایی مادها و هخامنشیان و تا روی کار آمدن ساسانیان. متأسفانه از این دوران طولانی امروزه غیر از اشاره‌های کوتاهی در اوستا و ادامه آن در بعضی از کتاب‌های پهلوی و شواهد و اشاره‌هایی محدود در منابع، یونانی هیچ مرجع دیگری در دست نیست؛ مهم‌ترین رویدادهای علمی این دوران احداث دانشگاه‌ها در زمان پادشاهی ماد و هخامنشی است که متأسفانه غیر از نوشته‌هایی پراکنده تاکنون مدرک علمی مستندی دال بر پایه و تخصص‌های علمی و چگونگی آموزش در این دانشگاه‌ها به دست نیامده است.

- **دوره دوم:** عصر ساسانی است که خوشبختانه آثار به جای مانده از این دوره، هرچند کامل نیست، اما به قدر کافی معرف دانش پزشکی ایرانیان است؛ تأسیس بیمارستان گندی شاپور از رویدادهای مهم تاریخ پزشکی ایران زمین است و به خصوص دوره «خسرو انوشیروان» که تاریخ نویسان از این دوره با نام «انقلاب علمی و ادبی ایران باستان» نام می‌برند، نویسندگان و محققان

فراوانی در آثار خود نبوغ ایرانیان در این دوره را ستوده‌اند. گندی‌شاپور نقش مهمی در تاریخ طب ایران داشته است؛ گفته می‌شود که تأسیس اولیه این شهر به دوران قبل از تاریخ و زمان ورود قوم آریایی‌ها برمی‌گردد و بعدها به وسیله «شاپور» تجدید بنا شده است. هدف اولیه وی از این تجدید بنا ایجاد محلی برای استقرار اسیران رومی و یونانی و استفاده از تخصص‌های آنان بود (کریستین‌سن، ۱۳۷۸: ۲۹۳).

دانشگاه گندی‌شاپور بیمارستان و کتابخانه بزرگی با هزاران جلد کتاب را شامل می‌شد (سلطانزاده، ۱۳۶۴: ۳۱). از عهد زمامداری خسرو اول اهمیت و اعتبار آن فزونی یافت؛ زیرا در سال ۵۲۹ م. «ژوستینین» (امپراتور روم) مدارس آتنی را تعطیل ساخت و در نتیجه جمعیت فلاسفه پراکنده شدند و جمعی از فیلسوفان تحت تعقیب و فراری عصر تعصبات مذهبی کلیسایی بیزانس به ایران مهاجرت کردند؛ البته اقدامات پادشاهان ساسانی در حمایت از دانش به اقدامات محدود نمی‌شد. آن‌ها در این راه به فعالیت‌های دیگری نیز دست زدند. «اردشیر بابکان»، مؤسس سلسله، متخصصان ویژه‌ای را به هند و بین‌النهرین و شهرهای بیزانسی نزدیک فرستاد تا آثار مهم را گردآوری نمایند. شاپور، فرزند و جانشین او نیز چنین کوششی به خرج داد و پزشکان یونانی را به ایران فراخواند تا به مطالعه پزشکی بپردازند (درانی، ۱۳۷۶: ۵۰). از سوی دیگر، خسرو انوشیروان، پزشک مخصوص خویش «برزویه» را برای به‌دست آوردن کتاب‌های ارزشمند به سفر هند گسیل داشت؛ او کتاب‌های فراوانی را از هند به ایران منتقل و به زبان پهلوی ترجمه کرد (گیرشمن، ۱۳۸۱: ۳۳۲).

در دانشگاه گندی‌شاپور، پزشکی بیش از سایر علوم رونق داشت و تألیفات برخی از مشهورترین نامدارترین استادان طب و داروسازی که از این دانشگاه فارغ‌التحصیل شدند، نظیر: «بختیشوع» و «ماسویه» و «یوحنا بن ماسویه» پایه‌گذار اساس علم طب در تمدن اسلام شد (وکیلیان، ۱۳۷۸: ۹۹).

- دوره سوم: دوران اسلامی است که دانشمندان فراوانی از ایران زمین برخاستند و بدون شک ایران دوران اسلامی را با هیچ دوره‌ای نمی‌توان قیاس کرد؛ در این دوره با از بین رفتن فاصله‌های طبقاتی و امکان تحصیل اقشار مختلف جامعه و هم‌چنین تحولاتی که در خط و مکتوبات پدید آمد ایرانیان در عرصه‌های مختلف علمی از تمامی جهان آن‌روز پیشی گرفتند. در این دوره دانشمندان بزرگ ایرانی چون «ابن‌سینا» و «رازی» با نبوغ خود انقلاب بزرگی در دانش پزشکی ایجاد کردند که تا به امروز شگفتی و تحسین جهانیان را برانگیخته است و جامعه بشری تحت تأثیر و وام‌گذار دانش ایرانی بوده است.

پزشکی در اوستا

برپایه نوشته‌های اوستایی آغاز پزشکی در ایران از «ایران ویج» (معادل زبان اوستایی Airyana Vaējah)، خاستگاه آریاییان است و «ثریته» (معادل زبان اوستایی erita) از خاندان «سام» (معادل زبان اوستایی Sāma) نخستین درمانگر یا پزشک است که به منزله «اسکلیپوس» (Asklepios) یونانی و «آسکولا پیوس» (Aesculapius) رومی‌ها است. در وندیداد (فرگرد ۲۰ بندهای ۱ و ۲) آمده است: زردشت از اهوره‌مزدا پرسید: کیست درمیان پرهیزگاران دانایان کامکاران توانگران رایومندان تهمت‌ن‌ان نخستین کسی که ناخوشی را باز داشت، مرگ را باز داشت، زخم نیزه را باز داشت و گرمای تب را از تن مردم باز داشت؟ پس اهوره‌مزدا فرمود: ثریته». در همان منبع (بندهای ۱ تا ۱۷) آمده: است ثریته نخستین مرد پهلوان سودرسان با نیروی جادویی درخشان نیرومند که بیماری‌های گوناگون را متوقف می‌کند او از اهوره‌مزدا درمانی برای زهرها درخواست می‌کند و کاردی فلزی (برای اعمال جراحی). اهوره‌مزدا به او هزاران و میلیون‌ها گیاه دارویی می‌بخشد که درمیان آن‌ها درخت جادویی گئوکرن (معادل متن اوستایی gaokerona) که بعدها گوکرد (معادل فارسی میانه gōkard) نامیده شده و سرچشمه همه گیاهان است وجود دارد.

در کتاب اوستا نام گیاهان دارویی نظیر: شاهدانه، شائنه، فراسپاته مرغنه ذکر شده و ثریته که از خواص گیاه درمان بخش «هئومه» (معادل متن اوستایی: haoma) آگاه بوده است، سومین ناموری

است که عصاره هئومه را تهیه کرد و نیز در متن فارسی میانه بندهشن آمده است؛ اهوره‌مزدا کاردی مرصع به ثریته بخشید تا با آن عمل جراحی را انجام دهد. پس از ثریته، «یمه» (معادل زبان اوستایی: yima) همان «جم» یا «جمشید» پادشاه اساطیری و پس از او «ثرته تئونه» (معادل زبان اوستایی: oraētaona) یا «فریدون»، و «سینا» که بعدها به «سیمرغ حکیم» شهرت یافت، طبابت کردند که نامشان در ادبیات فارسی نیز بازتاب یافته است؛ در وندیداد (فرگرد ۲۲ بند ۲۳) آمده است که فریدون سازنده داروها است، حتی امروز نیز در میان مردم قربانی‌هایی که به نام فریدون است برای مبارزه با بیماری به کار می‌رود افزون بر این پزشکان در، اوستا «اریه‌من» (معادل زبان اوستایی: Airyaman) که صورت شخصیت یافته دعایی است با فن پزشکی ارتباط دارد؛ اهوره‌مزدا او را برای درمان بیماری و دور کردن مرگ فرامی‌خواند.

اریه‌من در متن فارسی میانه، دینکرد ایزد محافظ پزشکان است و آن‌ها را برای درمان کردن مردمان یآوری می‌کند دعای «ایریامه‌ایشیو» (معادل زبان: اوستایی Airyāmē īšyō) به اریه‌من اختصاص دارد و به نظر زردشتیان مؤثرترین دعا برای درمان بیماران است.

بخش بزرگی از اردیبهشت یشت به «اریه‌من» تقدیم شده و به ستایش دعای ایریامه‌ایشیو اختصاص دارد. در آئین‌هایی که برای شفای بیماران در میان، زردشتیان برپا می‌گردد، معمولاً این بخش از اوستا قرائت می‌شود؛ می‌دانیم در کتاب اوستا نوعی ثنویت به این شکل مطرح است که اهوره‌مزدا در رأس قرار دارد و خدای یکتا است و دو مینوی نیک (معادل زبان اوستایی: Spəntō Mainyu) و بد (معادل زبان اوستایی: Anra) وجود دارند که مسئولیت نیکی‌ها و بدی‌های این جهان را می‌توان به آن‌ها منسوب داشت بیماری‌ها (Mainyu) در تطابق با این جهان‌بینی دوگرایانه با گناه و بدی مرتبط‌اند.

به این صورت که همه بیماری‌ها به دست مینوی بد یا اهریمن به وجود آمده‌اند در وندیداد (فرگرد ۲۲) اهوره‌مزدا به صراحت اعلام می‌دارد که اهریمن ۹۹,۹۹۹ گونه بیماری را خلق کرده است؛ از این‌رو درمان بسیاری از بیماری‌ها می‌تواند به یاری آئین‌های دینی صورت گیرد که درواقع درمانی روحی-روانی است. در بخش‌های گوناگون اوستا شمار چشمگیری اسامی بیماری دیده می‌شود؛ برای مثال، tafnu به معنای «تب»، sarama به معنای «بیماری‌های مربوط به سر» و paēso vītareto tanuš به معنای «پیشی جدا نهاده تن» اصطلاحی که برای بیماری «جذام» به کار می‌رود که حکایت از آشنایی ایرانیان باستان با این بیماری‌ها و درمان آن‌ها دارد.

تخصص‌های پزشکی در اوستا

پزشکی در اوستا یک تقسیم‌بندی سه‌گانه دارد که در دینکرد پهلوی به پنج بخش تبدیل شده است. تقسیم‌بندی اوستا شامل: کارد، پزشک گیاهان درمانی و کلام مقدس (مانتره) است که در دینکرد «اشوپزشک» و «دادپزشک» نیز به آن افزوده و به پنج بخش افزایش یافته است.

۱. اشوپزشک = پزشک بهداشت

۲. گیاه‌پزشک = پزشک در طب سنتی عطار نیز گفته‌اند.

۳. کارد پزشک = پزشک جراح

۴. دادپزشک = پزشک قانونی

۵. مانتره پزشک = پزشک مذهبی و روان‌پزشک (دوستخواه، ۱۳۶۱: ۳۲۳).

این تقسیم‌بندی در اردیبهشت یشت بند ۶ چنین بیان شده است: یکی از طبیبان به وسیله اشا درمان می‌کند کسی با گیاه درمان کند کسی به وسیله قانون شفا بخشد کسی با کارد درمان کند و کسی که با کلام مقدس (مانتره) درمان می‌کند.

- اشوپزشک پزشک بهداشت

«اشوبیشه‌زو» آسیب‌زدایی به وسیله پاک‌ی و نظافت است. «اوشیدری» (۱۳۷۸: ۱۵۶). واژه «اشو» در

پنج بخش از سروده های زردشت (گات ها) ۱۸۰ بار تکرار شده است. «اشو» و «اشا» به معنی «راستی» و «پاکی» است. اشو شامل پاکی تن و محیط و نیز پاکی درون (روان و اندیشه) است. اشوپزشک باید دارای هر دو مورد باشد تا بتواند دیگران را درمان کند. وظیفه اشوپزشک توجه به بهداشت و پاک نگه داشتن محیط زندگی و شهر و پاکی تن و رسیدگی به امور بهداشتی و جلوگیری از انتشار بیماری های مسری است (یادداشت های گات ها، ۱۴) ایرانیان باستان علاوه بر خورشید و ماه و باد، زمین و آتش و آب را مقدس پنداشته و ستایش کرده اند پاک نگه داشتن این عناصر از پلیدی و نیالودن آن ها امری واجب و وظیفه تک تک افراد جامعه بود؛ به همین دلیل خود را در آب روان نمی شستند و از شستن اشیای آلوده در آب روان پرهیز می کردند؛ هم چنین ادرار کردن و آب دهان انداختن در آب را گناهی بزرگ می شمردند، آتش را با مواد سوختنی دودزا و بدبو آلوده نمی کردند و همواره جایگاه آتش را پاک نگه می داشتند (هرودت، ۱۳۴۳: ۱). خاک و زمین را به ناپاکی و پلیدی آلوده نمی کردند؛ پاکی محیط زندگی، خانه، کوی و محله از کارهای اشوپزشک بود و هر خانواده ایرانی موظف به اجرای این موارد بود (پورداوود، ۱۳۸۰: ۲۸۳).

- اورو پزشک (گیاه پزشک)

«اوروبئیشه زو» به معنای «پزشک در طب گیاهی» که در قدیم «عطار» نیز می گفتند؛ عنوان پزشکانی بوده که درمان تجویز دارو و آسیب زدایی را به وسیله گیاهان اعمال می کردند. کار گیاه پزشک شناخت گیاهان دارویی و استفاده از آن ها در علاج بیماری های مختلف بود. ایرانیان باستان از اقوامی هستند که گیاهان دارویی را شناسایی و از گیاهان در علاج بیماری ها استفاده کرده اند؛ نام «دارو» نیز از ریشه واژه ایرانی «دار» به معنی «درخت» است و در پهلوی به «داروگ» تغییر شکل یافته و «drug» انگلیسی و فرانسه از همین واژه ایرانی ساخته شده اند (اوشیدری، ۱۳۷۸: ۱۵۶).

- گیاه پزشکی

گیاهان دارویی با تاریخ زندگی انسان پیوندی تنگاتنگ دارند. انسان در همه ادوار تاریخی برای رفع آلام جسمی خود همواره به گیاهان محتاج بوده و استفاده از گیاهان دارویی همواره از روش های مؤثر درمان بوده است. مدارک که این تمدن ها با نشان می دهند به دست آمده از تمدن های مصریان و سومریان در ۲۵۰۰ پ.م. خواص درمانی گیاهان طبی آشنایی داشتند. قدیمی ترین نسخه های پزشکی مربوط به دوره سومریان در ۳۰۰۰ پ.م. است؛ این مجموعه بالغ بر ۱۵ نسخه است و کهن ترین کتاب داروسازی جهان به شمار می رود که ترکیب داروها در آن شرح داده شده است (کریمر، ۱۳۸۳: ۵۳).

در وندیداد (فرگرد ۲۰ بندهای ۴ و ۷) آمده است: اهوره مزدا گیاهان دارویی بسیاری برای مقابله با تب، لرز، سوختگی، آبله طاعون و نظایر این ها آفرید. روش کهن درمان با گیاهان سه گونه بوده است؛ خوردن، مالیدن و بخوردادن. در شاهنامه فردوسی نیز از روش کهن درمان با گیاهان یاد شده است.

- گیاه درمانی و پزشکی در ایران باستان

ایرانیان باستان در کشف خواص گیاهان و کاربرد آن در معالجه بیماری ها و داروسازی و دانش پزشکی نقش به سزایی ایفا نموده اند، گزارش های وندیداد، یسناو یشت ها و هم چنین یادداشت های دیگر متون کهن روشن می سازد که پزشکان ایران باستان بسیاری از بیماری ها را شناسایی و علاج آن ها را یافته و برای مقابله با آن ها داروهای مورد نیاز را نیز به دست آورده بودند.

در مورد گیاهان دارویی در وندیداد (فرگرد ۲۰ بند ۶) آمده زردشت از اهوره مزدا پرسید: ای اهوره مزدا ای سپندترین، مینوای دادار جهان، استومند ای اشون چه کسی بود نخستین پزشک

خردمند بیماری را به بیماری بازگرداند، چه کسی بود که مرگ را به مرگ بازگرداند، چه کسی بود که نخستین بار نوک دشنه (کارد جراحی) و آتش تب را از تن مردمان دور راند؟ اهوره‌مزدا پاسخ داد: "ثريت" نخستین پزشک خردمند، فرخنده، توانگر فرهنگد روئین‌تن و پیشداد که بیماری را به بیماری بازگرداند که مرگ را به مرگ بازگرداند که نخستین بار نوک دشته و آتش تب را از تن مردمان دور راند، او بود که به جست‌وجوی داروها و شیوه‌های درمان برآمد و، امشاسپند، شهریور برای پایداری در برابر بیماری در برابر مرگ در برابر درد و تب در برابر ناخوشی و پوسیدگی و گندیدگی که اهریمن برای گزندرسانی به تن مردمان، آفرید داروها و شیوه‌های درمان را بدو بخشید و آموخت... و من که اهوره، مزدایم گیاهان دارویی را که صدها و هزارها و ده‌هزارها گرداگرد جهان روییده است، بدو فرو فرستادم همه این گیاهان دارویی را با بزرگداشت و آفرین و نیایش برای درمان تن مردمان فرامی‌خوانیم... پایداری در برابر، بیماری، مرگ درد، تب، سردرد، تب لرزه، بیماری آژن بیماری، آرهو، خوره مارگزیدگی بیماری، دوروک بیماری همه‌گیر، بدچشمی، پوسیدگی و گندیدگی را که اهریمن برای گزندرسانی به تن مردمان آفرید... به نیروی گیاهان دارویی دروج را فرو می‌کوبیم به نیروی آن‌ها می‌توان دروج را فرو کوفت، ای اهوره آن‌ها می‌توانند ما را نیرو و توان بخشند.

در فرگرد هفتم بند ۴۴، فریدون یک کارد پزشکی از اهورا مزدا طلب می‌کند و ایزد نگاهبان فلزها کاردی زرنشان به ثريت دهد؛ بنابراین او علاوه بر دانش گیاه‌شناسی و داروسازی، نخستین پزشک جراح یا کارد پزشکی در تاریخ به شمار می‌آید. در اوستا به گیاه گوکرن و هوم اشاره شده است (دوستخواه، ۱۳۶۱: ۳۴۱). گیاه گوکرن و سفید را «شهریار گیاهان دارویی» خوانده‌اند؛ گفته شده است که گیاهان دارویی به شمار ده‌هزار آفریده شده‌اند تا در برابر بیماری‌های بسیاری که اهریمن آفریده است، چاره‌گر باشند (بندهشن، بخش ۹ فرگرد بیست و دوم بند ۲). در هند نیز گفته شده است که سوم (هوم ایرانیان) شهریار گیاهان دارویی است و این گیاهان از آسمان آمده‌اند. گیاهان دارویی هنگام فرود آمدن از آسمان گفتند: هر یک از مردمان که بر ما دست‌زند هرگز از هیچ زخمی رنج نبرد (ریگ‌ودا، بخش، ۱۰ بندهای ۱۷ و ۹۷).

زردشت در گات‌ها هوم را تقبیح نموده است اما در یسناها ۹ بند (۳) و (۴) از زبان زردشت گیاه هوم با عنوان «هوم دوردارنده مرگ» خوانده شده است (دوستخواه، ۱۳۶۱: ۱۱۳).

«کارد پزشکی» (پزشک جراح) «کره توبئیشه‌زو» به معنای «پزشک جراح» است، نوع بیماری و درمان بیماران توسط این پزشکان جراحی بوده است (اوشیدری، ۱۳۷۸: ۱۵۶).

در وندیداد (فرگرد هفتم بند ۳۹) درمورد کارد پزشکی چنین آمد، کسی که می‌خواهد کارد پزشکی شود، یک دیوپرست را جراحی کند و بیمار خوب شود، او دیوپرست دوم را جراحی کند و بیمار خوب شود، او دیوپرست سوم را جراحی کند و بیمار خوب شود؛ پس آزموده است و همیشه می‌تواند کارد پزشکی کند (دوستخواه، ۱۳۶۱: ۳۲۰). کارد پزشکی یا جراحی همراه با گیاه‌پزشکی در ایران باستان متداول بود؛ در اوستا آنجا که فریدون از اهورامزدا یک کارد پزشکی می‌خواهد، خود گویای این مطلب است که جراحی در ایران باستان متداول بوده و شاهنامه نیز در ماجرای تولد «رستم» به پزشکی که به واسطه جایگاه رفیعش به اسطوره (سئنا) تبدیل شده اشاره کرده است که چگونه «رودابه» مادر رستم را بیهوش نموده و عمل سزارین را روی او انجام می‌دهد؛ این کار گواهی دیگر برای مهارت ایرانیان در علم پزشکی است و روشن می‌سازد ایرانیان اولین کسانی بوده‌اند که در زایمان زنان عمل سزارین را انجام داده‌اند. در متن فارسی میانه دینکرد کتاب چهارم آمده است: پزشک خوب باید مطالعه کند و ابزار و وسایل را بشناسد و اگر از دارو و گیاه برای بیماری نتیجه نگرفت می‌تواند برای قطع مفاصل و استخوان از کارد درمان جوید. در قدیم به جای داروی بیهوشی بَنگ را که ماده‌ای سُکرآور است از شاهدانه می‌گرفتند و با می مخلوط می‌کردند و به کار می‌بردند.

- داد یا دات پزشک (پزشک قانونی)

«داتوبئیشه‌زو» به معنای «پزشک قانون» (اوشیدری، ۱۳۷۸: ۱۵۶)، دات در یشت‌ها کرده ۳۳ به معنی

«فرشته نماینده قانون» (دوستخواه، ۱۳۶۱: ۲۳۳) آمده است. این پزشکان بیشتر با علوم پزشکی کار می‌کردند، کالبد شکافی پس از مرگ جهت تشخیص بیماری و پیدا کردن راه درمان برای آیندگان، ازجمله وظایف آنان بوده است. پزشکان قانونی در صورت لزوم اموات را معاینه می‌کردند و پس از اطمینان حاصل کردن از فوت میت برای آن جواز کفن و دفن صادر می‌نمودند، اگر مرده نیاز به کالبد شکافی داشت آن را کالبد شکافی می‌کردند.

- مانسر پزشکی (پزشک مذهبی و روان پزشک)

در سنت اوستایی درمان بخش‌ترین پزشکان معادل متن اوستایی (baēšazanām baēšazyōtāma) مانسر پزشک یا مانتره پزشک یا همان کسی است که با کلام مقدس مانسر سپند (معادل زبان اوستایی maōra spānta) کند. در وندیداد (فرگرد، ۲۲ بندهای ۷ تا ۱۰) کلام مقدس یا ریختاره (formula) همانند ایزدی درمانگر شخصیت یافته است.

نباید تصور کرد که مانسر دعایی از انواع دعاهاست که می‌شناسیم بوده است، بلکه درواقع نوعی ورد و کلام مقدس بوده که برای درمان زمزمه می‌شده و بر سلسله اعصاب و نیروهای درونی آدمی مؤثر و درمان بخش بوده است.

در اردیبهشت یشت (یشت ۳، بند ۶) درباره مانتره پزشک آمده است: کلام مقدس و درمان بخش که مرد با ایمان را از درون درمان می‌کند، از هر چیز و همه چیز بهتر است و این درمیان داروهای بهبودی بخش بهترین و مؤثرترین است. با توجه به نوع درمان این پزشک می‌توان او را با روان‌پزشکان و روان‌کاوان امروزی سنجید. زردشت پیامبر در گات‌ها چندین بار خود را «مانترن» خوانده است؛ مانترن اوستا در پهلوی مانسر، به معنای کسی است که پیام ایزدی را به مردم برساند. در کتاب ودای هندی‌ها نیز مانتره به معنای سخن و گفتار خدایی آمده است. طبق آئین و فرهنگ ایرانی نابودکننده تمام بدی‌ها پلیدی‌ها کژاندیشی‌ها و زشتی‌ها همان کلام ایزدی «مانسره» است (پوردادود، ۱۳۸۰: ۲۶۰). منظور از کلام، مانسر سخن پاک و مقدس یا نیایش‌ها و ستایش‌های دینی است که با آن بیماران را آرامش می‌دادند و درمان می‌کردند. مانتره درمانی، این کار از ویژگی پزشکی مغان بود، با این تفاوت که مانتره پزشک علاوه بر جایگاه خاص مذهبی از اشوپزشکی و گیاه‌پزشکی هم بی‌اطلاع نبود. هم‌چنان که زردشت خود از پزشکان برجسته بوده و خود را مانتره خوانده است. زمانی که افراد بیماری‌های لاعلاج می‌گرفتند یا روان و روح آن‌ها بیمار و پریشان می‌شد، نیایش به درگاه خداوند و خواندن کتاب مقدس (اوستا) بهترین درمان و آرام‌بخش به‌شمار می‌آمد. می‌توان گفت شیوه مانتره به سبب تلقین یا اخلاص مردم در حد خود بسیار سودمند بود. در وندیداد (فرگرد ۷ بند ۴۴) آمده است: ای زردشت، اگر پزشکانی گوناگون، درمان بخش، یکی با کارد درمان بخش، یکی با دارو، یکی با سخن ایزدی درمان کنند، آن کس که با سخن ایزدی (مانتره) درمان کند، درمان بخش‌ترین درمان‌کنندگان است (دوستخواه، ۱۳۶۱: ۳۲۲).

ایرانیان باستان همواره توجه و علاقه خاصی به علم پزشکی داشته‌اند؛ در این رابطه نبوغ آنان را در نجوم و نمادها و اسطوره‌ها می‌توان مشاهده کرد. در بندهشن، سرانسان به گرودمان یا گرزمان (بالاترین پایه بهشت) (همان: ۹۲) و مغز به روشنی بیکران شباهت داده شده است؛ درخصوص قوای ادراک آمده است که هوش، ویر دریافت اندیشه دانش و فهم هم‌چون شش امشاسپندان (شش فرشته اهورامزدا) هستند (بهار، ۱۳۷۸: ۱۲۴). موی انسان به گیاه و انبوه موها به بیشه تشبیه شده است؛ موی را به فرشته امرداد که سرور گیاهان نیز به‌شمار می‌رود منتسب نموده‌اند رگ‌ها به رودها و خون به آب جاری در رود تشبیه شده است. گوشت به زمین و پوست به آسمان تشبیه شده، هم‌چنان که آسمان جهان را دربر می‌گیرد، پوست نیز بدن را احاطه می‌کند گوش‌ها چون نمادی که کلام آفرینش را می‌شنود به دو روزن (گرودمان) تشبیه شده‌اند.

الگود (۱۳۵۶/۲۵۳۶) می‌نویسد: به جرأت می‌توان گفت که ایرانیان اصول آن چیزی را که طب یونانی نامیده شده به یونانیان تعلیم داده‌اند در سال ۷۰۰ پ.م. هیچ‌گونه اثری از علم و فرهنگ بر

یونانیان مشهود نبود. با این حال ۲۰۰ سال پس از آن یونانیان چنان در علوم و فنون پیشرفت کرده بودند که بقراط توانست رساله‌هایی در دانش پزشکی به رشته تحریر درآورد و عنوان پدر طب را برای خود کسب کند. خیلی بعید به نظر می‌رسد که یونانیان در طی این دو سده روشی را که اکنون به نام روش بقراط مشهور است خود به خود پدید آورده باشند. افزون بر این در سخنان و آثار بقراط نشانه‌های تازگی کاملاً آشکار است و هیچ‌گونه اثر تحول تدریجی در آن‌ها دیده نمی‌شود، ترکیبات و ساختمان‌ها به نام اشیاء متداول روزانه نام‌گذاری شده‌اند؛ در بسیاری از موارد به قسمت‌های مختلف بدن، نام‌هایی که ریشه آن‌ها هند و اروپایی است، داده شده است و بقیه اسامی هم آشکارا اساس بابلی دارند، حتی خود یونانی‌ها هم فرضیه طبایع چهارگانه خود را یک فرضیه بیگانه می‌شناختند و به رسم آن زمان آن‌را ایرانی می‌نامیدند که البته مقصودشان فقط معرفی بیگانه بودن آن بود (الگود، ۱۳۵۶: ۳۶). پیش از این به مسأله ثنویت در جهان بینی زردشتی و دو مینوی نیک و بد، یعنی سپند مینو و انگره مینو یا اهریمن اشاره شد. بنابر آن چه در بندهشن (۱۲۴ تا ۱۲۵) آمده است: علت به وجود آمدن درد و بیماری در بدن انسان غلبه بادهای اهریمنی در آن است. براساس این نوشته در بدن انسان دو باد وجود دارد؛ یکی «باد جانی» که جایگاه آن در مغز است و ماهیتی گرم دارد و دیگری «باد بزغ» که جایگاه آن در نیمه پایین بدن است و ماهیتی سرد دارد و جمع شدن باد سرد در هر عضوی از بدن باعث درد و بیماری آن عضو می‌شود (بندهشن، ۱۳۶۹: ۱۲۴). ناگفته نماند که ایرانیان باستان عواملی چون: جوع، عطش پیری و رنج را نیز سبب بیماری می‌دانستند (کریستن سن، ۱۳۷۰: ۵۳۳)؛ اما با توجه به ماهیت ثنوی که در دین زردشت اصلی کلی است؛ جدال بین بادهای مهم‌ترین عامل بیماری در نظر گرفته می‌شد.

پزشکی در دوره هخامنشیان

نخستین نهاد فرهنگی که در عصر مادها در تختگاه هگمتانه دایر شد، «حوزه علمی مغان ماد» یا به اصطلاح امروزی «فرهنگستان علوم ایران» در عهد باستان بود یکی از مغان بزرگ ایران باستان در عصر ماد، «سینا» از برجسته‌ترین زردشت بود؛ «سینا» (= سیمرغ شاهین) پسر «اهوم ستوت» در اوایل سده ششم پیش از میلاد در زمان «هو و خستر» ترویج دین به (۶۳۳-۵۸۴ پ.م.) پادشاهان مادها از خوارزم یا سغد همراه با شماری از نوکیشان (زردشتی) جهت هگمتانه آمد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۳۴۳).

سینا از زمره مغان روحانی ایران باستان و سردودمان پزشکی ایران به شمار می‌آید. مکتب طب بقراطی یونان از «مکتب پزشکی سینایی ایران» بهره فراوانی برده است. اعضای فرهنگستان سینای همدان صدتن از دانش‌آموختگان سینا بودند که همواره به‌طور ثابت در آنجا به مطالعه و تحقیق اشتغال داشتند؛ یونانیان آن‌را «مکتب سده اکباتان» نامیده‌اند. «پلوتارک» از اکباتان به عنوان مرکز روحانیت ایران باستان و اقامتگاه مغان یاد کرده است. وی به مکتب سده راه یافته و شخصاً مشاهده کرده است که رشته‌هایی چون: حکمت، نجوم طب و جغرافیا در آنجا آموزش داده می‌شد.

ایران در عصر هخامنشیان در علوم و فرهنگ و تمدن مشهور و معروف بود؛ چون اسکندر مقدونی بر شهر استخر دست‌یافت دستور داد که بناها را خراب و کتاب‌ها و دیوان‌ها را به زبان یونانی و قبطی استنساخ کنند و نسخه‌های ایرانی را بسوزانند و این اقتباس بنا به تصریح «ابن الندیم» بیشتر در نجوم و طب ایران بود (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۵۱۰). در دوران پادشاهان هخامنشی ارتباط فرهنگی میان ایران و یونان و ایران و اقوام و ملل همسایه گسترش یافت، عده‌ای از پزشکان یونانی در دربار شاهان هخامنشی به طبابت اشتغال داشتند.

در نوشته‌های برخی مورخان یونانی از این پزشکان که در میان هخامنشیان زندگی می‌کردند، نام برده شده و داستان‌هایی از آنان نقل شده است که می‌تواند منبع مهمی برای بررسی تاریخچه پزشکی این دوره باشد. مهم‌ترین و مشهورترین اینان «کتزیاس» (Ktesias) ادیب و پزشک یونانی

سده پنجم پیش از میلاد و پزشک «کوروش» هخامنشی است که «گزنفن» نام او را برده است (گزنفون، ۱۳۷۵: ۱۳۱). «هرودوت» نیز داستان‌هایی درباره «دموسد» (Démocède) پزشک یونانی متوطن در ایران نقل کرده است (هرودوت، ۱۳۳۶: ۷۳)؛ اما در این نوشته‌ها اثری از آرای پزشکان ایرانی نمی‌شود. آنچه می‌توان آرای پزشکان ایرانی دانست نوشته‌های پلینی یا پلینیوس درباره تعالیم درمانی مغان است؛ یعنی فواید شفا بخشی که مغان برای بعض گیاهان دارویی ذکر کرده‌اند، چون پلینی استفاده از گیاهان دارویی را وظیفه مغان دانسته است در عصر هخامنشیان بر اثر توسعه ارتباط با ملل دیگر مکتب پزشکی ایرانی از تجارب پزشکی هند یونان و مصر نیز بهره‌مند گردید (اذکایی، ۱۳۸۰: ۳۱۵). بنا به گفته هرودوت، داریوش (۵۲۱ - ۴۸۶ پ.م.) نیز تعدادی پزشک مصری داشته است. از دیگر پزشکان معروف دربار هخامنشی «کتزیاس» یونانی بود که در عهد «اردشیر دوم» (۴۰۴ - ۳۵۸ پ.م.) در دربار وی خدمت می‌کرد (اذکایی، ۱۳۸۰: ۳۴۳).

با گذار از پزشکی و روش‌های بهداشتی و درمانی مطرح شده در متون اوستایی و پهلوی در ایران باستان به پزشکی و چگونگی درمان آن در تاریخ ایران پیش از اسلام آمده است که اوستای زمان هخامنشیان در دو نسخه بر ۱۲۰ هزار پوست گاو نوشته شده و در گنج شاپیگان و خزانه استخر نگه‌داری می‌شده است.

پزشکی در دوره اشکانیان

در زمان اشکانیان طب یونانی در ایران، کاملاً رایج بود، مغان در مسائل علمی از اقتدار خاصی برخوردار بودند و شغل آن‌ها تنها رسیدگی به امور مذهبی نبود؛ بلکه آن‌ها پزشک و مدرس و منجم نیز بودند؛ بنابراین می‌توان چنین استنباط کرد که طب دانش اشکانی آمیزه‌ای از طب و دانش یونانیان و مغان بود (نجم‌آبادی، ۱۳۴۱: ۳۷۱). پادشاهان به خوبی به اهمیت سلامت و تندرستی واقف بودند. آن‌ها همیشه آب رودخانه‌ای که از کنار شهر شوش می‌گذشت می‌جوشاندند و از آن می‌آشامیدند و حتی هنگامی که در سفر بودند، آب‌های دیگر را نمی‌نوشیدند؛ به همین علت هنگام ترک شهر مقدار لازم از آب رودخانه مزبور را می‌جوشاندند و در کوزه‌ای نقره‌ای می‌ریختند و با دلو آن‌را با خود حمل می‌کردند (الگود، ۱۳۵۲: ۳۰). این کار در عصر هخامنشی نیز انجام می‌گرفت، هخامنشیان نیز برای عدم ابتلا به بیماری که اعتقاد داشتند آب‌های آلوده حامل آن هستند. از آب برخی رودخانه‌های مخصوصی خاص مانند رودخانه شوش در سفرها استفاده می‌کردند (فیثاغورث، ۱۳۶۶: ۱۹۱).

از جمله دانشمندان ایران در زمان اشکانیان «آزونکس» (Azonox) است؛ او به پزشکی تسلط کامل داشت و کارهای خارق‌العاده انجام می‌داد پزشک دانشمند دیگری به نام «فرهاد» در اواسط قرن چهارم میلادی می‌زیسته که به «پزشک پارس» معروف بوده است (تاج‌بخش، ۱۳۷۲: ۲۸۱). پزشکی در دوره اشکانی با نام «مهرداد ششم پادشاه پنت» ۱۲۱ پ.م. عجین است، به گونه‌ای که گویند مهرداد با تجویز سم به صورت تدریجی به آن خو گرفت و این امر به جای خود نخستین تجربه ایمنی بشر به شمار می‌رفت (زرین‌کوب، ۱۳۶۴: ۳۰۱).

پزشکی در دوره ساسانیان

طب و طبابت در دوره ساسانی در مقایسه با دوره پیش از خود درخشش فراوانی در تاریخ ایران داشت و در این دوره به پیشرفت پزشکی و علاقه شاهنشاهان به پزشکی و افزایش حرفه پزشکی و صحبت از بیمارستان‌ها و مراکز بهداشتی درمانی و حتی گردهمایی‌هایی در پزشکی بسیار در منابع برمی‌خوریم؛ شاپور اول دومین شاهنشاه ساسانی دستور داد تا آثار متعدد یونانی و هندی را که درباره مباحثی مانند پزشکی، نجوم فلسفه... بود، ترجمه کنند (دریایی، ۱۳۸۵: ۷۹)؛ اما با این حال اصول طب ایران کاملاً زردشتی و مبتنی بر روایات اوستایی بود، ضمن این‌که تاحدی نیز تحت تأثیر طب به اصطلاح یونانی آن دوره نیز قرار گرفته بود (کریستن‌سن، ۱۳۷۹: ۵۴۹). روایتی نیز «قفطی» درباره

بنای شهر گندی شاپور آورده است که در آنجا آموزشگاه و بیمارستانی تأسیس شده بود و در طی چندین قرن از بزرگ‌ترین مراکز علمی مشرق به‌شمار می‌رفت (قفطی، ۱۳۴۷: ۱۳۲). در همین اوایل دوره ساسانیان بود که «مانی پیامبر» ظهور کرد به گفته وی، او پزشکی بود از بابل زمین (bizesk heman babelzaming)؛ مانی از طریق حرفه پزشکی خویش توانست ردپایی مهم در اجتماع و دربار ساسانی به جا بگذارد. آمده است که او در زمان «بهرام یکم» هنگامی که وارد شهر «گندی شاپور» (گندی شاپور) شد - آنجا مرکز پزشکی مهمی نیز شمرده می‌شد - ورود او به ورود «عیسی» به اورشلیم شباهت داشت و آشوب فراوانی برانگیخت (دریایی، ۱۳۸۵: ۶۳) و احتمالاً شهرت وی در پزشکی تأثیر مهمی در محبوبیت وی در اذهان مردم و به ویژه در شهر گندی شاپور از مراکز مهم پزشکی داشت. در دربار ساسانی به غیر از پزشکان ایرانی از پزشکان غیرایرانی (انیرانی) نیز استفاده می‌شد؛ از جمله پزشکان انیرانی در زمان ساسانیان می‌توان به «تئودورس پزشک» یونانی دربار شاپور دوم اشاره کرد. شاپور برای او کلیسایی برپا کرد و طبق درخواست او عده‌ای از هم وطنانش را که در اسارت بودند آزاد کرد (محمدی، ۱۳۷۴: ۲۳۵) در دوره «یزدگرد اول» (۳۹۸-۴۲۰ م.) و پس از آن نیز پزشکان انیرانی در دربار ساسانی و شهرهای مهم ساسانی مشغول به کار بودند؛ بدین‌روی پزشکی در دوره ساسانی تأثیراتی از طب سایر ملل گرفت و ایرانیان طبی را ابداع کردند که خاص خودشان شد، به طوری که از طب یونانی و هندی نیز برتر شد (الگود، ۱۳۵۲: ۱۳). در حیات پادشاهان ساسانی، انوشیروان اهمیت بسیاری به امر پزشکی و درمان می‌داد. خسرو در ۵۳۳ م. پیمان صلحی با رومیان بست. برخی بر آنند که نیمی از دلایل این صلح علاقه خسرو به پزشک رومی معالج پدرش، یعنی «استفان هاوی» بود. انوشیروان هم‌چنین در گندی شاپور بیمارستان بزرگی که از پیش بود، گسترش و وسعت داد. هم‌چنین، دستور داد اطلاعات طب و نجوم را جمع‌آوری کنند و کتاب‌های ارسطو و افلاطون و نیز کتاب کلیله و دمنه را به پهلوی ترجمه کنند (زیدان، ۱۳۵۲: ۵۴۷). انوشیروان که علاقه بسیاری به علم و دانش از خود نشان می‌داد و می‌خواست تا با گردآوردن دانشمندان و پزشکان بر شکوه دربار و اهمیت کشور خویش بیفزاید، برای پیشرفت آموزشگاه و بیمارستان گندی شاپور هم گام‌های بزرگی برداشت.

در نیمه اول قرن پنجم میلادی واقعه‌ای اتفاق افتاد که بر اعتبار و اهمیت علمی گندی شاپور بیفزود و آن مهاجرت عده‌ای از مسیحیان نسطوری از آسیای صغیر بود که در این شهر اقامت گزیدند و چون در بین ایشان دانشمندان و پزشکانی هم یافت می‌شدند و ایشان هم با خود کتاب‌های چندی در طب و فلسفه آورده بودند و به تدریس آن‌ها پرداختند؛ از این‌رو، رونق مدرسه گندی شاپور روزافزون گردید (محمدی، ۱۳۷۴: ۲۳۵). از وقایع مهم پزشکی در دوره انوشیروان تشکیل کنفرانس پزشکی است، انوشیروان دستور داد تا برای بحث و گفتگو درباره مسائل پزشکی کنفرانسی از کلیه پزشکان کشور در گندی شاپور تشکیل شود. ریاست این کنفرانس برعهده پزشک مخصوص «شاه جبرئیل» بود؛ او از خاندان بختشیوع و رئیس پزشکان ایران بود. بختشیوع موقعیت خود در دربار انوشیروان را مدیون معالجه شیرین از زن‌های مسیحی شاه می‌دانست (قفطی، ۱۳۴۷: ۱۴۸). تنها پزشک ساسانی که از روایت‌ها نام او باقی مانده برزویه است که برخی «بزرگمهر» را همان شخص می‌دانند. او سال‌ها وزیر انوشیروان بود و به درخواست انوشیروان به هند رفت. باب برزویه طبیب ضمن شرح مسافرت‌های بزرگمهر نوشته شد و از زبان برزویه سعی کرد حکمت و حرفه پزشکی را بر مبنای علوم تجربی قرار دهد و از شیوه مذهبی زمان جدا کند (الگود، ۱۳۵۲: ۸۵). سفر برزویه را به ریاست هیئتی از پزشکان ایرانی به هندوستان باید از گام‌های مهمی شمرد که در این دوره برای پیشرفت علم طب و ترقی گندی شاپور برداشته شده است و بر اهمیت و سرمایه علمی آموزشگاه و بیمارستان گندی شاپور بسی افزود (محمدی، ۱۳۷۴: ۲۳۵).

طبق نوشتارهای منابع کهن در دانشگاه گندی شاپور به پزشکی تأکید داشتند در این دانشگاه به طب یونانی و هندی نیز پرداخته می‌شد و دانشمندان یونانی و هندی در آن مشغول به کار بودند؛ علاوه بر این پزشکی زردشتی و ایرانی نیز بررسی می‌شد (الگود، ۱۳۵۲: ۱۵). رئیس طبقه

پزشکان را به لقب درست بد می‌خواندند و چون دانشمندترین ایشان به این مقام برگزیده می‌شد پزشک مخصوص شاه نیز بود و ریاست بیمارستان گندی‌شاپور را که پزشکان داخلی و خارجی در آن مشغول به کار بودند برعهده داشت (تفضلی، ۱۳۴۷: ۵۶۴). در سخن آخر برای تأکید بر علم پزشکی ایرانیان باستان مطلبی از زبان قفطی متذکر می‌شویم که ایرانیان در علوم، پیشرفت‌های سریع کردند و روش‌های جدید برای معالجه بیماری‌ها و اصول مداوای به وجود آوردند تا جایی که معالجات آنان بالاتر از معالجات یونانیان و هندیان شناخته شد، به علاوه پزشکان گندی‌شاپور روش‌های علمی اقوام دیگر را می‌پذیرفتند و آن‌ها را با تجربیات و اکتشافات خود تلفیق می‌کردند و تغییر می‌دادند برای فن طبابت مقرراتی وضع نموده و کارها و مطالعات علمی خود را یادداشت و ثبت می‌کردند (به نقل از: سامی، ۱۳۴۸).

پادشاهان ساسانی باوجود پزشکان ایرانی اغلب اطبای یونانی یا سریانی را بر پزشکان بومی ترجیح می‌دادند (کریستین‌سن، ۱۳۷۸: ۵۵۰).

«دانشگاه گندی‌شاپور» با مرکز طبی و بیمارستان پیوسته بدان در زمان شاپور دوم ساسانی (۳۷۹-۳۰۹ م.) تأسیس شد. پزشکان یونانی و پزشکان مسیحی چنان در آنجا به نفوذ و اعتبار دست یافتند، که مکتب طبی ایرانی گندی‌شاپور نزدیک به ۴۰۰ سال به نام ایشان آوازه یافت (اذکایی، ۱۳۷۸: ۳۷۹).

- مشاهیر پزشکان ایران عصر ساسانی

۱- «حارث کلد» مشهور به «طیب العرب و پزشک» خسرو پرویز در دانشگاه گندی‌شاپور به آموختن دانش پزشکی پرداخت؛ گویند هنگامی که خسرو پرویز در تابستان به همدان آمده بود دچار بیماری سختی شد. پزشکان از درمان وی عاجز شدند ناچار حارث کلد را که در آن زمان در همدان می‌زیست و از پزشکان این شهر بود برای درمان شاه فراخواندند (اذکایی، ۱۳۸۰: ۳۱۵).

۲- «جبرائیل سنجاری» پزشک مسیحی عهد خسروانوشیروان و خسرو پرویز؛ اگر در شاخهٔ مزدیسنايي پزشکان «سینایی ایران» نام «سینایی» اوستایی نماد پزشکی بوده؛ در شاخهٔ سریانی پزشکان ایرانی «جبرائیل» نماد همان مکتب در دانشگاه گندی‌شاپور بوده است؛ به عبارت دیگر خاندان «بختیشوع» گندی‌شاپور در دوران اسلامی منسوب است به دنیای خود «جبرائیل گندی‌شاپور» که «در ستبذ» (وزیر بهداشت) ایران در زمان خسروانوشیروان و خسرو پرویز است و این نشانگر استمرار «مکتب قدیم سینایی ایران» است (اذکایی، ۱۳۷۸: ۳۱۸).

«آمده-برزویه» رئیس پزشکان ایران در عهد انوشیروان که شرح حال وی در مقدمهٔ کتاب کیله و دمنه است؛ پدر وی از «لشکریان اسواران» و مادرش از «خاندان موبدان زردشتی» بوده است (همان: ۳۱۸)، اما شخصیت برزویه در پرده‌ای از ابهام اسطوره‌ای پوشیده مانده است. «کریستین‌سن» شخصیت تاریخی او را با شخصیت حکیم «برزگمهر» وزیر افسانه‌ای انوشیروان در نام اصلی‌اش «برزمهر» منطبق می‌داند؛ اما برخی از محققان به خلاف این نظر وجود دو شخصیت مستقل تاریخی برزگمهر و برزویه پزشک را در دربار خسروانوشیروان در یک زمان امری ممکن می‌شمارند (همان: ۳۸۴). از مورخان پزشکی دوران اسلامی تنها «ابن ابی‌اصیبعه» برزویه را از برجستگان پزشکی آن روزگار می‌داند که در علوم ایرانی و هندی دانشور زمان خود بوده است (ابن ابی‌اصیبعه، ۱۹۶۵: ۴۱۳).

جایگاه پزشکان دستمزد و خویش‌کاری (وظایف) آنان

در ایران باستان پزشکان همیشه از افراد طبقهٔ بالای اجتماع آن ایام بودند و از آنجا که لازم بود امتیازات طبقاتی این عده به علت اشتباهاتی که ممکن بود از ایشان سر بزند خدشه‌دار نگردد؛ لذا در کتاب مقدس زردشتی به طور مفصل دربارهٔ شرایط ایده‌آل پزشک بحث شده است، درواقع بنا به اصول زردشتیان مهم‌ترین و اساسی‌ترین شرط پرداختن به پزشکی این بود که شخص علم پزشکی را دقیقاً فراگرفته باشد. او می‌بایست مردی باشد اهل مطالعهٔ خوش حافظهٔ علاقه‌مند به حرفه

پزشکی و با اندوخته تجربی فراوان (الگود، ۱۳۵۲: ۲۳). او باید بتواند به دقت بیماران را معاینه کند و اعضای بدن و مفاصل را بشناسد و اطلاعاتی نیز درباره ادویه (داروها) داشته باشد. محبوب و شیرین سخن باشد و با رنجوران از روی شکیبایی و مهربانی رفتار کند (کریستین سن، ۱۳۷۹: ۵۵۲) و برای پول و نفع مادی کار نکند و از خداترسان باشد (الگود، ۱۳۵۲: ۲۳). علاوه بر این ویژگی‌ها، طبیب پیش از آغاز کار می‌بایست نخست کارآموزدگی خویش را بر دیوپرستان، بیازماید اگر سه بار هنگام درمان دیوپرستان با کارد بیمار می‌مرد آن مزدپرست همواره پزشکی ناشایسته باقی می‌ماند و پس از آن دیگر اجازه نمی‌یافت به درمان مزدپرستان بپردازد و اگر او سه بار دیوپرستان را با کارد درمان می‌کرد و بیمار تندرستی خویش را باز می‌یافت از آن پس همواره پزشکی شایسته باقی می‌ماند و می‌توانست به درمان مزدپرستان بپردازد (داعی الاسلام، ۱۳۶۱؛ ونیدداد، بند ۶۴). درمورد دستمزد پزشک آن‌گونه که از ونیدداد برمی‌آید پزشکان طبق تعرفه واحدی اجرت می‌گرفته‌اند و این اجرت در قبال درمان کامل که منجر به بهبودی بیماران می‌شده است، قابل پرداخت بوده است (خدادادیان، ۱۳۸۷: ۱۷۷). در دینکرد سوم (بند ۱-۱۴) درمورد مزد پزشکی آزموده و نآزموده چنین می‌خوانیم: «مزد پزشکی کردن پزشک آزموده و فرموده (دارای اجازه‌نامه مزد تن پزشکی از کوچک‌ترین گوسفند و از کمترین تا برترین مردم را درمان کردن مطابق با پایه درمان‌شونده سزاوارانه باید به پزشک پرداخت شود؛ چنان‌که در دین پیداست (بند ۲-۱۴) کیفر پزشکی پزشک نآزموده و نفرموده بدون مجوز اگر بیمار خوب شود پزشک ناچار مزد دریافت می‌کند و اگر تن بیمار زخم شود بهبود نیابد کفاره زخم را باید بپردازد و بر تنش داغ نهاد این در دین پیداست (صبوری، ۱۳۸۵: ۵۰). در متون اوستایی و فارسی میانه زردشتی میزان پرداخت مزد به پزشک بر طبقه اجتماعی درمان‌شونده و نیز عضوی که درمان می‌شود تعیین شده است (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۷۳۷).

به دیگر سخن، پزشک مزد خویش را طبق موقعیت اجتماعی بیمار و نیز این‌که عضوی از اعضا و یا همه بدن او را درمان نماید، از وی دریافت می‌دارد؛ طبیب در ازای این‌که هر روز می‌بایست درموقع لزوم به عیادت مریض برود باید به او غذای خوب می‌دادند و اسبی تندرو می‌بخشیدند و اما نبایستی پول را بسیار دوست بدارد و بهترین پزشک آن است که این شغل را برای ثواب و رضای خدا پیش گرفته باشد (کریستین سن، ۱۳۷۹: ۵۵۲).

نتیجه‌گیری

تا پیش از کنار رفتن پرده‌های تاریک تاریخ باستان و اکتشافات جدید باستان‌شناسان در کهن جلگه بین‌النهرین، دره‌های نیل، سند و فلات ایران اکثراً بر آن بودند که اندیشه‌های علمی از حکما و فلاسفه یونان سرچشمه گرفته است.

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که با ظهور زردشت ایرانیان دورتازهای از خلاقیت‌های علمی خود را به‌نمایش گذاشتند و در این رابطه مشخص‌ترین نمونه آن تأسیس -مکتب هگمتانه یا اکباتان- است؛ دانشگاهی که مجموعه‌ای از دانشمندان آن زمان را در خود جای داده بود از «هگمتان» به معنی «مرکز دانشمندان» یاد شده است و در آنجا انجمنی با عضویت ۱۰۰ دانشمند تشکیل شده بود. قدرمسلم دانشگاهی با آن وسعت در پایان سده هشتم پیش از میلاد نشانه بارز پیشرفت علمی و تأثیرگذاری ایرانیان بر دانش بشریت را بیش از پیش نمایان می‌سازد. در اوستا هم چنان‌که ریشه تمام بیماری‌ها را از اهریمن می‌داند، اهوره‌مزدا را خدایی معرفی می‌کند که منبع تمام دانش‌هاست و دانش خود را به افراد مؤمن و منتخب دارای فزایزدی منتقل می‌نماید شکی نیست که پیامبران با دانش الهی خود نقش اساسی در پیشرفت جوامع بشری داشته‌اند، دانش پزشکی از خصوصیات بیشتر پیامبران است که زردشت نیز از این دسته پیامبران است؛ آموزه‌های زردشت برخلاف ادیان باستانی که قلب را اندام تفکر پنداشته‌اند، ذهن را به‌عنوان اندام تفکر می‌شناسد سروده‌های گات‌ها بیش از هر چیز حکمت زردشت در هدایت جامعه به دانش و حقیقت و رسیدن به کمال

معنوی را آشکار می‌سازد، در گات‌ها به کسب علم و دانش و انتشار آن تأکید و در مجموع انسان به خردگرایی دعوت شده است.

مطالب فوق نشان می‌دهد، ایرانیان باستان با اعتقاد به اخلاق و فضایل انسانی و با نیک‌اندیشی، راست‌گفتاری و درست‌کرداری، منبع و منشأ بزرگ‌ترین خدمات به علوم و دانش بشری بوده‌اند؛ هرچند که وقوع جنگ‌ها و هجوم اقوام بیگانه به این سرزمین، از جمله انقراض یافتن سلسله هخامنشی توسط «اسکندر مقدونی» و سپس «سلوکی» توسط یونانیان در ایران، شکوفایی فرهنگی ایران در مقایسه با دوران گذشته را از میان برد و مکان‌های آموزشی ویران و و کتاب‌ها و اسناد علمی از میان رفت و نابود گردید و کاستی‌های زیادی پدید آورد، اما در نهایت نتوانسته است مانع از رسیدن پیام نبوغ و دانش ایرانیان باستان به آیندگان باشد. هم‌چنین ارتباط جدایی‌ناپذیر پزشکی و آموزه‌های دینی در زمان ساسانیان موجب التزام پزشکان آن دوره به اخلاق و معنویات شده و از آنان هم‌چون دین‌مردان الگویی شایسته برای سایر اقشار جامعه ساخته بود. پیشرفت علم پزشکی ساسانی به‌گونه‌ای بوده است که بیماران از سایر ملت‌ها به مراکز درمانی ساسانی آورده می‌شدند و تحت درمان قرار می‌گرفتند؛ پس فرضیه رابطه دین و طب در ایران باستان مورد تأیید می‌باشد.

جالب است بدانیم، در حالی که اکثر ممالک فاقد تشکیلات طبی بودند، ایرانیان کاملاً به مسائل بهداشتی و پیشگیری بیماری‌ها اشراف داشتند؛ از آنجایی که زردشتیان ساسانی اصل و خاستگاه بیماری‌ها را تازش آلوده‌کننده اهریمن می‌دانستند، پس می‌توان پزشکی را سرآمد همه دانش‌های آن زمان خواند و جایگاه برجسته طب در زندگی مردم را تأیید کرد. دقت در انتخاب پزشک اهمیت مسأله اخلاق پزشکی و تخصصی بودن شاخه‌های پزشکی خود به نوعی دال بر این ادعاست؛ اهمیت به اخلاق پزشکی و درمان، بدون در نظر گرفتن مُزد پزشک، از جمله مسائلی است که می‌تواند معرف فرهنگی غنی در میان ایرانیان باستان و الگویی برای اخلاق پزشکی در جامعه کنونی باشد. پزشک با توجه به فرهنگ والا به مداوای بیماران می‌پرداخته و درد و رنج را از هم‌نوع خود دور می‌ساخته است. اندیشمندان و دانشمندان ایرانی، این اخترا تانباک آسمان دانش بشری در درازای زمانی حدود ۱۰ سده، قهرمانانی یکه‌تاز میدان نبرد با بیماری جهل و نادانی بودند؛ علوم گوناگون و به خصوص پزشکی اطلاعات پراکنده و نابه‌سامان جهان کهن را دریافت کردند، در گنجینه اندیشه خویش پرورند، سامان بخشیدند، با نوآوری و ابداع بدان افزودند و میراث ارزنده‌ای که پایه و مایه بسیاری از علوم امروز، به‌ویژه پزشکی است، بر جای نهادند. شاید انسان امروزی با توجه به توسعه و گسترش چشمگیر دانش در سده اخیر، خود را بی‌نیاز از دانش‌های گذشته بداند و زحمات پیشینیان را ناچیز بشمارد، اما به جرأت می‌توان گفت که بسیاری از روش‌های پزشکی امروزی برپایه دانش نظری و تجربی دیروز استوار است و ایرانیان به شهادت تاریخ در این میدان از پیشگامانند. گرچه به سبب کمبود منابع در این باره صرفاً گشودن روزه‌ای بود به جهانی گسترده به آسانی می‌توان دریافت که چرا تاریخچه دانش پزشکی در ایران پیش از اسلام مورد توجه بسیار اندکی قرار گرفته است. کسانی که بتوانند زبان اوستایی، پهلوی یا دیگر زبان‌های قدیم ایران را بخوانند بسیار کم‌اند، تعداد آثار علمی که از گزند حوادث در امان مانده باشد نیز اندک است. شاید هیچ‌یک از کسانی هم که می‌توانند آن‌ها را بخوانند اطلاعات پزشکی کافی نداشته باشند که بتوانند مطالب را به درستی بازگو نمایند؛ اما شکوفایی و باروری پزشکی دوران اسلامی، که «پورسینا» و «رازی» جلوه‌هایی از آنند، گواهی است گویا بر گستره پهناور و غنای این دانش در ایران باستان و و سرم‌شقی شایسته برای پژوهشگران این زمان.

سپاسگزاری

نگارندگان بر خود فرض می‌دانند تا از داوران ناشناس نشریه که با پیشنهادهای سازنده خود بر غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

ایده و نگارش بخش اصلی مقاله با نگارنده اول (۵۰٪) بوده و نگارندگان دوم و سوم، هر یک در بخش‌های تکمیلی مقاله با سهم ۲۵٪ مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نگارندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- ابن جلجل، سلیمان بن الاندلسی، (۱۳۴۹). طبقات الاطباء والحکماء. ترجمه و تعلیقات: سید محمد کاظم امام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۳۵۳). مقدمه ابن خلدون. ترجمه محمد پروین و نشر کتاب گنابادی ج. ۲، تهران: بنگاه ترجمه.
- ابن ندیم، (۱۳۴۶). الفهرست. به‌کوشش: محمدرضا تجدد، تهران: چاپخانه بانک بازرگانی ایران.
- اخوینی بخاری، ابوبکر ربیع بن احمد، (۱۳۷۱). هدایة المتعلمین فی الطب. به اهتمام: جلال متینی دانشگاه فردوسی مشهد.
- اذکایی، پرویز، (۱۳۷۸). فهرست ماقبل الفهرست (آثار ایرانی پیش از اسلام). ج. ۲، مشهد: مؤسسه آستان قدس رضوی
- اذکایی، پرویز، (۱۳۸۰). همدان نامه بیست گفتار درباره مادستان. همدان: انتشارات مادستان.
- اعظمی، سنگسری چراغعلی، (۱۳۷۶). «پیشینه پزشکی در ایران؛ روزگار ساسانیان و پیش از آن». گفتار پژوهشی به یاد دکتر پرویز ناتل خانلری، به‌کوشش: ایرج افشار، دکتر هانس روبرت رویمر تهران: پنج انتشارات توس.
- الگود، سیریل، (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی ایران. ترجمه محسن جاویدان، تهران: چاپ اقبال.
- الگود سیریل، (۱۳۵۶). تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه باهر فرقانی تهران: انتشارات امیرکبیر.
- آموزگار، ژاله؛ و تفضلی، احمد، (۱۳۷۴). تاریخ اساطیری ایران. تهران: سمت.
- آموزگار، ژاله؛ و تفضلی، احمد، (۱۳۷۵). اسطوره زندگی زردشت. تهران: نشر چشمه نشر آویشن.
- بریان، پیر، (۱۳۷۷). تاریخ امپراطوری هخامنشیان. ترجمه مهدی سمسار انتشارات علمی و فرهنگی.
- بلعمی، ابوعلی محمد، (۱۳۵۳). تاریخ بلعمی. به تصحیح: محمدتقی بهار، تهران.
- بهار، مهرداد، (۱۳۶۹). بندهش فرنبغ دادگی. تهران: توس.
- پورداد، ابراهیم، (۱۳۴۷). یشت‌ها. ج. ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- تاجبخش، حسن، (۱۳۷۲). تاریخ دامپزشکی و پزشکی در ایران. ج. ۱، دانشگاه تهران.
- تفضلی، احمد، (۱۳۷۶). تاریخ ادبیات پیش از اسلام. به‌کوشش: ژاله آموزگار، تهران: انتشارات سخن.
- تیموری، حسن؛ و سبزی، فریدون، (۱۳۸۵). مروری بر تاریخچه پزشکی و پزشکی قانونی لرستان. ج. ۱، انتشار افلاک.
- حسن دوست، محمد، (۱۳۸۳). فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. ج. ۱، تهران.
- خدابخشی، سهراب، (۱۳۷۶). «پزشکی در ایران باستان». تهران: انتشارات فروهر.
- خدادادیان، اردشیر، (۱۳۸۷). پزشکی و روش‌های بهداشتی و درمانی در ایران باستان. انتشارات هنر و مردم آن.
- رضی، هاشم، (۱۳۸۱). دانشنامه ایران باستان. ج. ۱، تهران: انتشارات سخن.

- زرشناس، زهره، (۱۳۸۸). «پزشکی در ایران باستان». فصلنامه تاریخ پزشکی، ۱ (۱): ۱۱-۳۵.
<https://doi.org/10.22037/mhj.v1i1.12296>
- دوستخواه جلیل، (۱۳۸۷). اوستا. ج. ۱ و ۲، تهران: انتشارات مروارید.
- زنر، آر سی. (۱۳۸۹). طلوع و غروب زردشتی‌گری. ترجمه تیمور قادری، چ. سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- روستایی، محسن، (۱۳۸۲). تاریخ طبابت در ایران. ج. ۱، تهران: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
- رضی، هاشم، (۱۳۸۵). وندیداد. تهران: انتشارات بهجت.
- رن، کالین، (۱۳۶۶). تاریخ علم کمبریج. ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
- سارتون، جرج، (۱۳۳۶). تاریخ علم. ترجمه احمد آرام، تهران: چ. چهارم، انتشارات سروش.
- سینا، ابوعلی، (۱۳۷۰). قانون در طب. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، کتاب سوم، بخش اول، چاپ هه ژار.
- شهرکی، فهمیه، (۱۳۸۷). «مطالعه تطبیقی انسان شناختی نظام طب سنتی ایران باستان با نظام طب سنتی ایران پس از اسلام». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بوعلی سینا همدان، (منتشر نشده).
- شهزادی، رستم، (۱۳۷۵). «تاریخ پزشکی در ایران باستان». مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران، ج. ۲. تهران: انتشارات مؤسسه دانش و پژوهش ایران.
- شهزادی، رستم، (۱۳۸۹). «پزشکی و بهداشت در ایران باستان». مجله پشتون، ۱: ۵-۲۱.
- صبوری، هلسستانی، و نرجس، بانو، (۱۳۸۵). «پزشکی به روایت کتاب‌های سوم و هشتم دینکرد». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، تهران (منتشر نشده).
- عبدی، کامیار، (۱۳۷۶). قانون نامه حمورابی. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- فضیلت، فریدون، (۱۳۸۱). کتاب سوم دینکرد: متنی به زبان پهلوی، دفتر یکم، تهران: انتشارات فرهنگ دهخدا.
- فضیلت، فریدون (۱۳۸۴). کتاب سوم دینکرد: متنی به زبان پهلوی، دفتر دوم، تهران: انتشارات مهرآیین.
- فنترم، گرهارد، (۱۳۶۶). پنج هزار سال پزشکی. ترجمه سیاوش آگاه، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- کاویانی، پویا حمید، (۱۳۸۹). «پزشکی و سیر تحول درمان در ایران باستان». فصلنامه تاریخ پزشکی، ۲ (۳): ۶۷-۹۸.
<https://doi.org/10.22037/mhj.v2i3.12259>
- کریستن سن، آرتور امانوئل، (۱۳۷۰). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات ابن سینا.
- کریستن سن، آرتور امانوئل، (۱۳۷۹). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- گی، مازار، (۱۳۸۸). پزشکی ایران باستان. ترجمه علی پزشکیپور، مستشفی از: مجموعه تاریخ پزشکی داروسازی دندانپزشکی و دامپزشکی. ژاک پوله و ان سورینا، مارسل مارتینی، تهران: انتشارات بنیاد دانشنامه نگاری ایران.
- محمدی ملایری، محمد، (۱۳۷۴). فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ولایتی، علی اکبر، (۱۳۸۷). «مقدمه‌ای بر تاریخ پزشکی اسلام و ایران». فصلنامه اخلاق پزشکی ۲ (۴): ۴۵-۷۰.
<https://journals.sbm.ac.ir/me/article/view/12158/9186>
- نجم‌آبادی، محمود، (۱۳۴۱). تاریخ طب ایران. ج. ۱، تهران: چاپ هنر بخش.
- نجم‌آبادی، محمود، (۱۳۷۵). تاریخ طب در ایران بعد از اسلام. ج. ۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- نفیسی، ابوتراب، (۱۳۵۵). مختصر تاریخ علوم پزشکی تا ابتدای قرن معاصر. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.

- Abdi, K., (1997). *Code of Hammurabi*. Tehran, Publications of Iran's Cultural Heritage Organization.

- Akhwini Bukhari, A., (1992). *Guidance of the Learned in Medicine*. To the attention of Jalal Matini. Ferdowsi University. (in Persian).

- Algood, C., (1973). *Iran's medical history*. Translated by: Mohsen Javidan, Tehran: Iqbal printing (in Persian).

- Algood, C., (1977). *History of Medicine in Iran and Eastern Caliphate lands*. Translated by: Baher Furqani, Tehran: Amirkabir Publications (in Persian).

- Amoozgar, J. & Tafzali, A., (1996). *The Legend of Zoroaster's Life*. Tehran: Cheshme Publishing House.

- Amouzgar, J. & Tafzali, A., (1995). *Mythological history of Iran*. Tehran: side (in Persian).

- Azkaei, P., (1999). *List of Iranian works before Islam*. Vol. 2 Mashhad: Astan Quds Razavi Institute (in Persian).

- Azkaei, P., (2000). *Hamedan Nameh Twenty section about Madestan*. Hamedan: Madestan Publications.

- Azami, S. Ch., (1997). *Medical background in Iran; Sassanid era and before that*. Research speech in memory of Dr. Parviz Natal Khanleri, edited by: Iraj Afshar, Dr. Hans Robert Roimer. Tehran: Five Tos Publications. (in Persian).

- Bahar, M., (1990). *His servant Farnbagh Dadgi*. Tehran: Tos (in Persian).

- Balami, A., (1974). *Balami's history*. edited by: Mohammad Taghi Bahar, Tehran (in Persian).

- Bartholomae, Ch., (1904). *Altiranische Wörterbuch*. Strassbourg.

- Boyce, M. & Gershevitch, I., (1970). *Haoma, Priest of the Sacrifice*. eds., W. Darmesteter, J., (1892). *Le zend-Avesta*, vol. I, Paris; Ernest Leroux. Encyclopedia.org

- Briyan, P., (1998). *History of the Achaemenid Empire*. Translated by: Mehdi Samsar, Scientific and Cultural Publications (in Persian).

- Christen Sen, A. E., (1991). *Iran during the Sassanid period*. Translated by: Rashid Yasmi, Tehran: Ibn Sina Publications (in Persian).

- Christen Sen, A. E., (2000). *Iran during the Sasanian era*. Translated by: Rashid Yasemi. Tehran: Dunya Kitab Publications (in Persian).

- Dostkhah, J (2008) *Avesta Volumes 1 and 2* Tehran: Marvarid Publications. (in Persian).

- Fazilah, F., (2011). *The third book: A textual religion in Pahlavi*. book 1, Tehran: Farhang Dehkhoda Publications. (in Persian).

- Fazilat, F., (2014). *The third book of Pahlavi text book*. second book, Tehran: Mehraayin Publications. (in Persian).

- Fentermer, G., (1987). *Five thousand years of medicine*. Translated by: Siavash Aghaz, Tehran: Scientific and Cultural Publications (in Persian).
- Gay, M., (2008). *Ancient Iranian Medicine*. Translated by: Ali Meschikpour Mostashfi from the medical history of pharmaceuticals collection. Dentistry and veterinary medicine. Jacques Poulet and Ann Sorina Marcel Martini, Tehran: Publications of Iran Encyclopaedia Foundation. (in Persian).
- George, S., (1957). *History of Science*. Translated by: Ahmad Aram, Tehran, Ch. 4, Soroush Publications (in Persian).
- Hasan Došt, M., (2013). *Etymology of Persian Language*. Volume 1, Tehran (in Persian).
- Ibn Jaljal, S., (1970). *The classes of doctors and sages*. Translation by: Seyyed Mohammad Kazem Imam, Tehran: Tehran University Press. (in Persian).
- Ibn Khaldoun, A., (1974). *Introduction to Ibn Khaldoun*. Translated by: Mohammad Parvin and published by Gonabadi vol 2, Tehran: Translation Company. (in Persian).
- In Nadim, (1967). *Al-Fherst*. By the efforts of Mohammad Reza Tajadod, Tehran: Bazgani Bank Printing House of Iran. (in Persian).
- Kaviani, P. H., (2008). "Medicine and the Evolution of Treatment in Ancient Iran". *Quarterly Journal of Medical History*, 2 (3): 67-98 (in Persian).
- Khoda Bakshi, S., (1997). *Medicine in Ancient Iran*. Tehran: Forohar Publications (in Persian).
- Khodadadian, A., (2008). *Medicine and health and treatment methods in ancient Iran*. Art and People Publications (in Persian).
- Mohammadi Malairi, M., (1995). *Iranian culture before Islam and its effects in Islamic civilization and Arabic literature*. Tehran: Tehran University Publications (in Persian).
- Nafisi, A., (1976). *Brief history of medical sciences until the beginning of the modern century of Isfahan*. Isfahan University Publications. (in Persian).
- Najmabadi, M., (1962). *History of Iranian medicine*. Volume 1, Tehran: Art Bakhsh Printing (in Persian).
- Najmabadi, M., (1995). *History of medicine in Iran after Islam*. Volume 2, Tehran: Tehran University Press (in Persian).
- Nyberg, H. S., (1971). *A Manual of Pahlavi*. (2 Vols).
- Pliny, G., (1975). *Natural History*. Vol. VIII, ed. and tr. W.H.S.
- Pourdavod, E., (1968). *Pushta*. Volume 1, Tehran: Tehran University Press (in Persian).
- Razi, H., (2011). *Encyclopaedia of Ancient Iran*, Vol. 1, Tehran: Sokhon Publications (in Persian).
- Razi, H., (2015). *Vendidad*. Tehran: Behjat Publications (in Persian).
- Renan, K., (1987). *History of Cambridge Science*. Translated by: Hasan Afshar, Tehran: Center Publishing (in Persian).

- Sabouri, H. & Narjes, B., (2015). "Medicine according to the third and eighth books of Dinkord". The master's thesis of Tehran University, published in Tehran. (in Persian).
- Sarton, G., (1948). *Introduction to the History of Science*. Vol.10. Baltiore.
- Shahraki, F., (2008). "Comparative anthropological study of traditional medicine system of ancient Iran with traditional medicine system of Iran after Islam". Master's thesis of Boali Sina University, Hamedan, published. (in Persian).
- Shahzadi, R., (2010). "Medicine and health in ancient Iran". *Pashtun Journal*, 1: 5-021 (in Persian).
- Shahzadi, R., (1996). *History of Medicine in Ancient Iran, Proceedings of the International Congress of History of Medicine in Islam and Iran*, Volume 2. Tehran: Iran Science and Research Institute Publications (in Persian).
- Sina, A., (1991). *Law in Medicine*. Translation by: Abdurrahman Sharafkandi, Third book, Part I, printed by: He Jar (in Persian).
- Tafzali, A., (1997). *The History of Pre-Islamic Literature*. by: Jale Amoozgar, Tehran: Sokhon Publications. (in Persian).
- Tajbakhsh, H., (1993). *History of veterinary medicine and medicine in Iran*. Volume 1, University of Tehran (in Persian).
- Timuri, H. & Sabzi, F., (2015). *A Review of Lorestan's Medical and Forensic Medicine History*. Volume 1, Aflak Publishing (in Persian).
- Vaishti, M., (2012). *History of Medicine in Iran*. Vol. 1, Tehran: Publications of National Library and Records Organization of the Islamic Republic of Iran. (in Persian).
- Velayati, A., (2008). "An introduction to the medical history of Islam and Iran". *Medical Ethics Quarterly*, 2 (4): 45-70. <https://journals.sbm.ac.ir/me/article/view/12158/9186> (in Persian).
- West, EW., (1897). *Denkard 7-9. Sacred Books of the East*. Oxford university press; Wikipedia.org
- Zarshinas, Z., (2008). "Medicine in Ancient Iran". *Quarterly Journal of Medical History*, 1 (1): 11-35. <https://doi.org/10.22037/mhj.v1i1.12296> (in Persian).
- Zener, RC., (2010). *The rise and fall of Zoroastrianism*. Translated by: Taimur Qaderi Ch Som, Tehran: Amirkabir Publications. (in Persian).